

Андрій КРИСОВАТИЙ

ПОДАТКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМНОГО РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Досліджено проблеми системних податкових трансформацій як складової комплексного реформування економіки України в контексті формування нового світового порядку. Виокремлено проблему підвищення ефективності перерозподільчих процесів як головного елемента стратегії детінізації економічних відносин. Обґрунтовано доцільність проведення податкових реформ на базі новітніх досліджень економічної науки і світового досвіду підвищення ефективності перерозподільчих відносин.

Моніторинг основних прагматичних засад посткризового реформування світової економіки ще раз підтверджує, що формуються новий світовий порядок і новітні наукові розробки щодо обґрунтування можливих та необхідних шляхів подолання наслідків світової фінансової кризи. Сьогодні ми є свідками краху ще донедавна популярної концепції відмирання держави в умовах глобалізації. Фінансова криза продемонструвала, що ні громадянам, ні великим корпораціям немає на кого розраховувати, крім свого уряду. Безпрецедентна хвиля націоналізації банків довела, що світ неминуче рухається в сторону державного капіталізму. Щось схоже цивілізація уже переживала в кінці XIX – на початку XX ст. Проте зараз, навпаки, бізнес дедалі більше підлаштовуватиметься під вимоги державних інститутів. У сучасному світі не капітал диктуватиме умови національним урядам, а розвинуті державні бюрократичні машини, що маніпулюють думками мільйонів, стануть диригувати економікою. Це зовсім не означає, що ми йдемо до комунізму. Приватна власність залишиться у фундаменті суспільства. Проте капітал сам по собі не здатен ні боротися з нелегальною імміграцією чи глобальним потеплінням, ні навіть стабілізувати ситуацію на біржах. Вирішення макропроблем, що стосуються усіх без винятку, вимагає деякого обмеження індивідуальної свободи. І в цьому сенсі людство рухатиметься, відділяючись від ліберальної мрії абсолютної свободи. Економічна криза – це завжди поштовх для переосмислення ролі держави у регулюванні соціально-економічних процесів і фіскальних інструментів, які вона використовує.

Під час рецесії суспільство легше переконати у доцільності системних податкових реформ, ніж переглянути підходи до податкової політики за сприятливої кон'юнктури. При цьому для України важливо рухатися науково обґрунтованим курсом трансформації оподаткування, бо шансів на помилку більше немає.

Якщо більшість постсоціалістичних країн – нових учасниць ЄС до 2008 року подвоїли ВВП, порівняно із 1990 р., то Україна до світової економічної кризи не спромоглася навіть досягти рівня виробництва кінця 80-их рр. XX ст. У той час, коли Словенія наблизилася за рівнем економічного розвитку до найменш розвинутих у Західній Європі Португалії, Греції та Іспанії, ВВП на одну особу населення в Україні у 2007 р. становив лише 42,6% цього показника у Польщі (25,6% – у Словенії). Зменшення за перше півріччя 2009 р. ВВП на 10% в Естонії (при вищому на 29,4% ВВП на одну особу населення, ніж у Польщі) важко порівнювати з падінням обсягів

виробництва на 20% в Україні. Тобто в умовах, коли Україна поступово перетворюється на депресивну територію Європи, а фінансового ресурсу для системних реформ стає дедалі менше, ЄС взагалі може вилучити її з переліку претендентів на членство. То чого варті недавні високі темпи зростання ВВП без відсутності прагматичних державницьких підходів до розвитку соціально-економічної системи України у перспективі? Чи не занадто велику ціну сплачує українське суспільство за віддалену від оптимальності економічну і податкову політику?

Водночас чи не найбільшою проблемою є пошуки фіскального оптимуму, за якого можна буде здійснити прогресивні соціально-економічні трансформації. Сьогодні у науковій літературі можна знайти чимало публікацій щодо податкових аспектів виходу України з економічної кризи і у кожній із них є раціональне зерно. Проте більшість рекомендацій має фрагментарний характер, а пошуки оптимальних податкових параметрів передбачають наявність комплексного бачення необхідних соціально-економічних реформ і фіскальних інструментів, які забезпечать їхню реалізацію. Без такого бачення, сформованого на базі сучасних економіко-інституційних реалій, будь-які трансформації нагадуватимуть подорож без пункту призначення [1, с. 50]. Важливо усвідомлювати реальні можливості використання податкових інструментів, а не тішити себе ілюзорними "позитивними шоками" від чергових змін в оподаткуванні. Ефективність податкової політики залежить насамперед від того, як на неї реагують суб'єкти ринку. Не можна розраховувати фіскальний ефект податкового нововведення, прийнявши за константу економічні стратегії платників податків. Ще важче спрогнозувати суспільну оцінку та реальні економічні і фіскальні наслідки системних трансформацій оподаткування, але це не є підставою для відмови від них, бо інакше рецесія затягнеться, а соціально-економічні диспропорції поглиблюються. Реформатори мають немов би "зіграти партію в шахи", обравши стратегію гри і продумавши ходи наперед, причому без права на програш.

Проте яка стратегія більш ефективна: знижувати рівень перерозподілу ВВП чи оптимізувати акумулювання та використання податкових надходжень? Так, зменшення податкового навантаження, яке заплановано новим Податковим кодексом, має стимулювати підприємницьку ініціативу, а отже, сприяти відновленню зростання ВВП. Водночас логічним є те, що в трансформаційній економіці роль держави не лише не зменшуються, а має бути більш активною, ніж в усталеній економічній системі. Головними її завданнями є: 1) розробка "правил гри" і реалізація загальнонаціональних інтересів, на противагу вузькокорпоративним; 2) визначення стратегічних пріоритетів розвитку з огляду на необхідність переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку; 3) формування економічних механізмів мотивації суб'єктів господарювання до перерозподілу ресурсів у визначені сектори економіки; 4) розробка і реалізація довгострокової стратегії формування та використання людського капіталу, що потребує відповідних змін у структурі бюджетних витрат [2, с. 14]. Крім того, під час рецесії допомога (зниження податкового навантаження, субсидії, державні гарантії) має надаватись лише тим підприємствам, які відчувають тимчасові труднощі, але залишаються платоспроможними. Практика показує, що державна підтримка суб'єктів ринку без врахування стану їхніх балансів не прискорює вихід з економічної кризи і не пом'якшує її наслідки. Навпаки, така політика примножує втрати від поточної кризи і підвищує ймовірність виникнення нової кризи в майбутньому, оскільки підриває стимули економічних агентів до ефективного господарювання та реальної оцінки всіх ризиків [3]. Все це свідчить про хибність ідеї помітного загального зниження ставок податків і податкових платежів і доводить необхідність оптимізації видатків бюджету без істотного зменшення їхнього докризового обсягу.

При перегляді напрямів використання податкових надходжень потрібно зважати на те, що збільшення соціальної складової функціонування держави можливе лише за рахунок зменшення фінансування структурних реформ (спроби якнай-

швидше вирішити всі поточні соціальні проблеми можуть обернутися соціальними катаклізмами у майбутньому). Крім того, значне підвищення пенсій і заробітних плат у бюджетній сфері призводить до посилення інфляції, яка, поряд із негативним впливом на реальні доходи всіх ринкових агентів, здорожує банківське кредитування. Тобто від захоплення соціальним популізмом страждають усі – і сучасні покоління, і їхні нащадки.

Особливо небезпечним вважаємо "роздування" соціальних видатків бюджету в 2012 р. При цьому велику загрозу для України становлять виплати з обслуговування державного боргу України та спроби "латання фіскальних дірок" за рахунок збільшення податкового навантаження (кількаразового підвищення ставок акцизного збору, запровадження ввізного мита за ставкою 13%), а також посилення тиску на платників податків з боку фіскальних органів (зокрема, "прохання" про переплати). Такі ініціативи можуть спровокувати нове загострення кризи.

Кризові явища функціонування економіки супроводжують фіскальні втрати, що змушує шукати шляхи підвищення ефективності перерозподільних процесів. Проте це не є приводом для реалізації нашвидкуруч вигаданих фіскальних експериментів, які не витримують критики. Навпаки, криза має спонукати до тих податкових рішень, які мають надійне теоретичне підґрунтя. Можна дещо підвищити ставки фіскально малозначимих податків і податкових платежів, які не переглядалися впродовж останніх років, проте не потрібно забувати про можливості трансформації основних бюджетоутворюючих податків. Час звернути увагу на те, що пропорційне оподаткування доходів фізичних осіб в Україні добре виконує функцію субсидування заможних прошарків суспільства і стимулювання імпорту¹, але навіть у 2010 р. не досягло рівня фіскальної ефективності прогресивного оподаткування доходів громадян 2003 р. (напередодні реформи). І цю ситуацію навряд чи можна виправити за допомогою запровадження податку на нерухомість фізичних осіб із високими ставками оподаткування дорогих об'єктів власності (право власності на дорогу, нерухомість не гарантує стійкої бізнес-діяльності власника). На нашу думку, в Україні необхідно запровадити прогресивний, відповідний її соціально-економічним умовам механізм справляння податку з доходів фізичних осіб за двома-трьома ставками² та оподаткування нерухомості громадян за помірними диференційованими ставками³. Такі фіскальні ініціативи відповідатимуть принципу розбудови соціально справедливої податкової системи та дадуть змогу отримати додаткові доходи бюджету з наступного року. Причому за рахунок цих коштів доцільно фінансувати "видатки розвитку". Що стосується можливості компенсувати фіскальні втрати найближчим часом, то потрібно змінювати підходи до удосконалення адміністрування податків на споживання.

Крім того, очевидно, що податкова політика в Україні під час рецесії має слугувати інструментом заохочення підприємницької діяльності і бути головним елементом стратегії масштабної детінізації економічних відносин. Проте на практиці після запровадження норм Податкового кодексу в життя спостерігається зовсім протилежна ситуація – кількість платників податків суттєво скорочується, а задеклароване спрощення процедури адміністрування податків так і не настає. Саме сьогодні потрібно звернути особливу увагу на те, що тіньова економіка, з одного боку, погіршує конкурентні умови для законослухняних суб'єктів ринку, а з іншого – призводить до фіскальних втрат. І чим більшими є обсяги тінізації економічних відносин, тим більші диспропорції соціально-економічної системи та перерозподілу ВВП.

---

¹ Відносно забезпечені громадяни створюють попит на дорогі товари іноземного виробництва.

² Із помірною максимальною ставкою, щоб не спровокувати нової тінізації доходів.

³ Після завершення кризи їх можна буде переглянути в бік підвищення.

Значний тіньовий сектор гальмує нарощування інвестицій в економіку України, які пов'язані з науково-технічним прогресом. Зазначимо, що інвестувати у передові технології можуть переважно іноземні компанії, які мають відповідні обсяги капітальних ресурсів та досвід запровадження інновацій у виробництво. Ці інвестори звикли вести свою економічну діяльність за зовсім інших економіко-інституційних умов, їх відлякують ризики не зрозумілого для них тіньового середовища господарювання. Вітчизняні власники великого бізнесу, хоча й володіють доволі значними обсягами капіталу, але не поспішають інвестувати у ризиковий інноваційний сектор. Легально функціонувати, не переймаючись збереженням конкурентних позицій і час від часу лобіюючи для себе податкові пільги, мають змогу переважно великі підприємства базових галузей економіки¹, а представникам середнього й малого бізнесу, щоб "вижити" у жорсткому тінізованому конкурентному середовищі, потрібно використовувати "сірі" схеми господарювання. Причому низовим ланкам податкових органів вигідно "сприяти" тіньовому малому підприємству, а чиновники середньої ланки отримують зиск від "співпраці" з підприємствами з більшими доходами.

Водночас держава недоотримує величезні обсяги податкових надходжень, їй з року в рік не вистачає фіскальних ресурсів на фінансування всіх необхідних поточних соціальних видатків, не беручи до уваги заходи економічного та трансформаційного спрямування та обслуговування боргових зобов'язань. Україна одночасно зі збереженням застарілої галузевої структури економіки поступово рухається у бік інфраструктурного колапсу й масштабних соціальних катаклізмів, які лише відтермінуються соціальним популізмом. Крім того, вже у найближчій перспективі дадуть про себе знати наслідки зменшення боєздатності збройних сил, погіршення рівня освіти, втрати наукового потенціалу тощо.

Ще один проблемний аспект. Щоб зробити детінізацію бізнесу економічно доцільною для його власника, потрібно (при масштабному розквіті української корупції) істотно знизити рівень перерозподілу ВВП [4]. В іншому разі спрацює логіка поведінки платника податків за майже гарантованої безкарності податкових правопорушень: навіщо платити більше? Якщо розглянути проблему тіньового функціонування суб'єкта ринку ширше, можна помітити таке: 1) існує хоча би гіпотетична ймовірність виявлення податковими органами фіскальних зловживань з усіма його негативними наслідками (наприклад, у разі політичного "замовлення"); 2) приховування від оподаткування частини доходів обмежує можливості капіталізації бізнесу (насамперед це стосується отримання кредитів у комерційних банках); 3) чимало порушень податкового законодавства здійснюються не через фіскальний нігілізм платника податків, а для "виживання" у жорсткому конкурентному середовищі [5]. З цього випливає, що зі значною тінізацією економічних відносин боротися можна, потрібно лише правильно розставити акценти ("батоги і пряники") у цій боротьбі. Причому заохочувати шляхом зниження податкового навантаження доцільно не підприємницьку діяльність як таку, а насамперед рішення суб'єкта ринку щодо капіталовкладень у бізнес.

Сьогодні важливо, щоб лібералізація оподаткування прибутку стимулювала не "проїдання" коштів і "підтримання на плаву" всіх функціонуючих підприємств, а інвестиції у виробництво. Потрібно шукати нові податкові важелі сприяння прискоренню відтворювальних процесів на інноваційно-інвестиційній основі. Ними може бути, зокрема, запропоноване у Податковому кодексі зниження ставки податку на прибуток для суб'єктів ринку, які закуповуватимуть обладнання та устаткування. Прийнятними для запровадження в Україні є також податкові механізми заохочен-

---

¹ Сьогодні вони змушені модернізувати виробництво і запроваджувати енергозберігаючі технології.

ня інвестицій в інноваційний сектор і екологічні (енергозберігаючі) технології у формі прискореної амортизації та зменшення оподаткованого прибутку, які використовуються в ЄС. Що ж до можливості загального зниження ставок оподаткування, то, на нашу думку, доцільно зменшувати навантаження соціальних платежів на суб'єктів ринку – працедавців, запровадивши єдиний 25-ти відсотковий соціальний платіж, а для зменшення обсягів фіскальних зловживань суб'єктів малого бізнесу необхідно якнайшвидше здійснити перегляд законодавчої бази їхнього функціонування.

Водночас слід наголосити, що в боротьбі із тіньовою економікою не обійтися без прийняття системних рішень. Податкова політика має передбачати як оптимізацію параметрів і механізмів оподаткування (заохочення легального підприємництва), так і спрощення й автоматизацію податкового адміністрування, застосування антикорупційних заходів і підвищення санкцій за порушення податкового законодавства для унеможливлення ухилення від сплати податків. Крім того, платникам податків важливо знати, що держава не "розтринькує зароблені ними кошти". Необхідно створювати позитивні прецеденти трансформації оподаткування для "пробудження" фіскальної свідомості [6, с. 24] (за прикладом автоматичного відшкодування ПДВ).

Проте реалізація навіть близької до оптимальної економічної і податкової політики може наштовхнутися на низку "підводних каменів", зумовлених реаліями господарювання і політичними уподобаннями.

За умов зростання ВВП у країнах з трансформаційною економікою створюється ілюзія, що податкова система є адекватною економіко-інституційному середовищу і лише ліберальні податкові реформи можуть сприяти поліпшенню динаміки економічного розвитку. При цьому дедалі більше розширення бази оподаткування слугуватиме фінансовою базою для вирішення всіх соціальних і структурних проблем (у перспективі). Проте насправді потенціал економічного зростання за збереження гіпертрофованого соціального сектору, значної тінізації підприємництва, недофінансування оновлення інфраструктури й наукових досліджень є доволі обмеженим, а напруга внаслідок поглиблення диспропорцій соціально-економічної системи посилює загрозу зростання радикальних настроїв у суспільстві. Тому країни, які не знаходять оптимального балансу між економічними та соціальними пріоритетами фіскального регулювання, стають особливо вразливими до погіршення світової економічної кон'юнктури і ризикують стати жертвою соціальних протестів.

Саме така ситуація сталася в Україні. В 2000–2010 рр. основними пріоритетами її податкової політики були поступова лібералізація оподаткування при усуненні найбільш загрозливих для фіску можливостей ухилення від сплати податків (ситуативне поліпшення податкового середовища господарювання за рахунок зростання ВВП і незначних зрушень щодо удосконалення механізмів оподаткування та техніки податкового адміністрування). У 2011 р. стратегію мінімальних трансформацій замінила політика радикальних податкових реформ. Ліквідацію найбільших диспропорцій оподаткування супроводжували намагання силовими методами подолати корупцію у фіскальних органах, а додатково акумульовані податкові надходження спрямовувались на збільшення соціальних видатків бюджету (за сповільнення зростання ВВП). 2011 р. позначився відновленням динамічного економічного розвитку при відносно стабільному оподаткуванні, а в умовах кон'юнктурного спаду в 2009 р. наявні спроби перманентного підвищення податкового навантаження, зумовлені небажанням переглядати "популістські" соціальні видатки держави.

З вищенаведеного випливає, що в Україні до цього часу безсистемні, часто суперечливі, фіскальні рішення приймаються ще й у сумнівний спосіб: радикальні реформи чергуються з намаганням зберегти досягнуту (не оптимальну) стабільність. Якщо постсоціалістичні країни ЄС поступово, інколи припускаючись помилок, трансформують своє фіскальне регулювання, то Україна "кидається" з однієї край-

ності в іншу, що обмежує потенціал зростання її ВВП у перспективі. І навіть добре помітні прорахунки значного підвищення рівня оподаткування у 2005 р.¹ не змусили переглянути підходи до трансформації вітчизняного оподаткування у 2011 р. Складається враження, що реформатори не беруть до уваги ні постулатів і результатів новітніх досліджень економічної науки, ні передового світового досвіду підвищення ефективності перерозподільчих процесів.

Сьогодні опубліковано чимало праць із питань часового аспекту фіскальних реформ. Зокрема, Є. Балацький довів, що платники податків негативно сприймають як радикальні зміни в оподаткуванні (навіть якщо податкове навантаження зменшується), так і надмірну консервативність щодо регулювання податкової сфери. При цьому у разі випадку дестимулюючим фактором підприємницької діяльності та економічного зростання є обмежені можливості вироблення стратегії бізнесу, у другому – відсутність очікувань покращення податкового середовища [7]. Крім того, в умовах диспропорцій ринкового господарювання також навряд чи доцільно проводити радикальні реформи і розраховувати на швидке відновлення економічної активності.

Якщо ж додати до всіх негативних наслідків податкового радикалізму часовий лаг, з яким, як правило, приймаються фіскальні рішення, то ймовірно, що антикризове податкове регулювання взагалі перетвориться на фактор загострення та "консервування" рецесії.

Ще одну небезпеку приховують часткові трансформації: перехідні фіскальні форми можуть зберігатися роками, оскільки часто забезпечують досягнення економічної рівноваги, яка є вигідною для окремих економічних суб'єктів, але не суспільству загалом [6, с. 25]. На підтвердження цієї думки можна навести приклад з функціонуванням вітчизняних спрощених форм оподаткування малого бізнесу. Тому при ухваленні змін до податкового законодавства необхідно ретельно прораховувати їхні економічні, соціальні та фіскальні наслідки на короткостроковому проміжку часу і у віддаленій перспективі, а також стежити за тим, щоб ці зміни органічно вписувались у податкову систему.

Так, саме податкові трансформації перебувають на стику всіх соціально-політичних та економічних інтересів. Від того, наскільки раціонально визначено і розосереджено між платниками податковий тягар, залежить успіх індивідуального, корпоративного бізнесу, а отже, багатство нації загалом, її можливість не шукати шляхи до виживання, а прагнути в своєму розвитку до вищих культурних цінностей. В оподаткуванні відображається і баланс політичних сил або його відсутність. За змістом податкової політики можна робити висновки про те, з яким типом держави маємо справу, про міцність правових основ державності та про прагнення бюрократичного апарату, що має підтримувати ці основи.

Податки – це найпотужніше знаряддя в руках тих, хто визначає соціально-політичні та економічні цінності в державі. Кращий приклад цього за останні роки – лобювання переходу до плоского оподаткування – ідеї, помилкової теоретично і шкідливої практично. Вона неправильна з точки зору як можливості стимулювання національних інвестицій, так і забезпечення соціально справедливого перерозподілу доходу. Ці два аспекти нероздільні, оскільки перехід до плоского оподаткування завжди означає передачу певної величини чистого доходу від бідних багатим, що неминуче призводить (в суспільстві, що перебуває на ранній стадії накопичення капіталу) до зменшення схильності до заощадження на макрорівні. Минулі 20 років перехідного періоду це підтвердили. Подібна політика помітно посилює торговельний дисбаланс, стимулюючи імпорт дорогих товарів і відплив капіталу. В

---

¹ Про них йшлося ще у 2006 р. (Соколовська А. Теоретичні засади визначення податкового навантаження та рівня оподаткування економіки / А. Соколовська// Економіка України. – 2006. – №7. – С. 11 – 12).

кінцевому рахунку ресурсів в економіці виявиться менше, а не більше. Про це свідчить і російський досвід останніх років. Плоске оподаткування не тільки несправедливе, воно насамперед здійснює дестабілізуючий вплив, підриваючи ефективність виробництва, а значить негативно впливаючи на перспективи економічного зростання. Що ж дає таке розуміння взаємозв'язку економічного зростання і фіскальних вилучень? По-перше, воно остаточно розсіює ілюзії щодо можливості формування оптимальної фіскальної політики. Такої просто не існує. Рішення про зміну податкового навантаження приймається або на користь платника податків, або на користь бюджету. Ніяких компромісів немає.

По-друге, воно підводить до зовсім нового розуміння ефективності податкової політики, показником якої слугує ширина «зони фіскальних суперечностей», що визначається відстанню між двома критичними точками на економічній та фіскальній кривих. Даний факт має величезне значення. Справа в тому, що звуження «зони фіскальних суперечностей» до воістину незначної, важковловимої величини свідчить про високий ступінь гармонізації інтересів бюджету та платника податків.

Очевидно, що при такому стані справ налаштувати раціональним чином податкову систему держави простими змінами в процесах адміністрування податків неможливо. Ніякі маніпуляції з величиною податкових ставок і механізмом вилучення податків не вирішать проблеми.

Таким чином, побудова ефективної податкової системи в Україні блокується ідеологічно та психологічно невідповідністю як підприємця – платника податків, так і відсутністю політичної волі у діючої влади. І ті й інші діють поки зовсім неадекватно, і змінитися таке становище може тільки за умови розділення бізнесу і влади та виправлення механізму лобіювання бізнесових інтересів представників влади упродовж тривалого періоду, бо, як відомо, ідеологія та психологія швидко не змінюються. І як висновок, який випливає із аналізу вітчизняних реалій системного регулювання економіки та її інтеграції в європейський економічний простір, слід зазначити, що правильніше розглядати глобальну економічну кризу не як напасть, а як обставини, за яких можна, не обмежуючи надалі фіскальними інститутами потенціал економічного зростання у перспективі, нарешті зробити перші кроки, щоб стати сильнішими.

Література

1. Колодко Г. *Институты, политика и экономический рост* / Г. Колодко // *Вопросы экономики*. – 2004. – №7.
2. Вергелес Т. *Держава в трансформаційній економіці: теорії та реалії* / Т. Вергелес // *Світ фінансів*. – 2009. – Випуск 1(18).
3. Claessens S. *Crisis Resolution, Policies and Institutions: Empirical Evidence* / S. Claessens, D. Klingebiel, L. Laeven // *Systemic Financial Crises: Containment and Resolution*. – N.Y. : Cambridge University Press, 2005; Honohan P. *The Fiscal Cost Implications of an Accommodating Approach to Banking Crises* / P. Honohan, D. Klingebiel // *Journal of Banking and Finance*. – 2003. – Vol. 27.
4. Вишневецький В. Ухилення від сплати податків: моделювання вибору та дії економічного суб'єкта / В. Вишневецький, А. Веткін // *Економіка України*. – 2004. – №1.
5. Радаев В. *Российский бизнес: на пути к легализации?* / В. Радаев // *Вопросы экономики*. – 2002. – № 2. – С. 75 – 78.
6. Кузьминов Я., *Институты: от заимствования к выращиванию (опыт российских реформ и возможности культивирования институциональных изменений)* / Я. Кузьминов, В. Радаев, А. Яковлев, Е. Ясин // *Вопросы экономики*. – 2005. – № 5.
7. Балацкий Е. *Стабильность фискальной системы как фактор экономического роста* / Е. Балацкий // *Общество и экономика*. – 2005. – № 2. – С. 117–118.